

İsmail Gaspıralı Perspektifinde Din^a

MUHAMMED ÖZDİL^b

Öz: XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında yaşayan ve bu dönemde Rusya Müslümanları arasında önemli bir yeri olan İsmail Gaspıralı (1851-1914) düşünce ve eylemleriyle topluma yön veren etkin bir aksiyon adamıdır. O, özellikle yaşadığı coğrafyadaki yıkılmaya yüz tutmuş olan toplumların sorunlarıyla ilgili somut çözümler aramış ve bu yönde birçok faaliyette bulunmuştur. Dolayısıyla onun toplumsal olay ve olgulara müracaat etmesi kaçınılmazdır. Gaspıralı değişen toplumsal şartlar gereğince eğitim, kadın hakları, ekonomi, bağımsızlık ve din olgusu gibi konulara yeni bir bakış açısıyla yaklaşmaya çalışmıştır. Gaspıralı'nın din olgusuna yaklaşımı ve dinin diğer toplumsal kurumlarla olan ilişkisini nasıl ele aldığını incelemek de bu makalenin konusudur.

Anahtar Kelimeler: İsmail Gaspıralı, din, toplumsal değişme, eğitim, kadın.

^a Bu makale, *İsmail Gaspıralı'nın Din ve Toplum Anlayışı* adlı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

^b Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
muhammed.ozdil@gmail.com

Religion in the Perspective of Ismail Gasprinski

MUHAMMED ÖZDİL

Abstract: Ismail Gasprinski lived between 1851 and 1914. In this period he had an important place among the Muslims of Russia. He is known as an active man who gathered Muslims with his thoughts and actions. During his lifetime, he always tried to find concrete solutions for the societies that were about to collapse and made many activities. Thus, it was impossible for him not to take into consideration social acts and facts. Gasprinski tried to develop new glances to education, women rights, economical issues, independence of Turks and religion in accordance with the changing conditions. In this article his approach to religious phenomena and his understanding religion with other social institutions will be analyzed.

Keywords: Ismail Gasprinski, religion, social change, education, woman.

Giriş

İsmail Gaspıralı (1851-1914), XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında Rus topraklarında yaşamış düşünce ve eylem adamıdır. Yaşadığı dönem daha önceki çağlara nispetle toplumsal değişme hızının belirgin bir şekilde arttığı ve buna bağlı olarak toplumsal hayattaki yansımalarının görüldüğü bir dönemdir. Burada özellikle toplumsal değişikliklere paralel olarak, toplumsal kurumların fonksiyon ve işlevlerindeki değişikliklerin din kurumu için de geçerli olduğu ve dinin birtakım değişimlere karşı karşıya geldiği de bir gerçektir.¹

Modern toplumsal yapının belirgin bir şekilde varlığı göstermediği toplumlarda, genellikle toplumsal yapılar ve dini normlar (ya da geleneksel olup dini kabul edilen normlar) iç içe geçmiş bir görünümindedir. Bu durumun arka planında ise dinin geleneğin en son kalesi olduğu düşüncesi yatmaktadır. Dolayısıyla toplumdaki daha önceki yaşantılardan iktibas edilen birçok alışkanlıklar, kolaylıkla dinin gereği imiş gibi bir anlama bürünebilir.² Rusya Müslümanlarının yaşadığı toplumu da tam olarak bu bağlamda düşünmek mümkündür.³ Bu toplumdaki dine dayalı zihniyet de değişime karşı duruşu ve durağanlığı ifade etmektedir. Bu yönüyle dinin toplumsal değişmeyi engelleyici bir rol oynaması⁴ burada baskın bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Modern dünyaya adaptasyon sürecinde toplumun kendini yenilemeden ve değişmeden hayatiyetini sürdürmesi, beraberinde birçok zorluğu getirmektedir. Değişen dünya şartlarında artık dinin toplumsal yapıyı tek başına inhisarı altına alamayacağı anlaşılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda toplumu oluşturan diğer unsurların neler olduğu ve toplumun kültürel unsurlarını kaybetmeden modern medeniyete dâhil olması sorunları gündeme gelmiştir.

Gaspıralı, Rusya Türkleri arasında seçkin bir konumda olmasının yanı sıra Müslüman dünyasında da kendinden söz ettirmiştir. O hem

¹ Günay, Ünver, "Modern Sanayi Topluluklarında Din: I", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Sayı: 3, s. 43.

² Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yayına Haz: Ahmet Kuyaş, 9. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 254.

³ Kırımlı, Hakan, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 42.

⁴ Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, 6. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 368-374.

milliyetçiliğin savunuculuğunu yapmış hem de dini değerleri koruma ve sürdürmede etkili olmaya çalışmıştır. Türk dünyası için toplumsal birliği meydana getirmeye çalışırken, İslam dünyası için de “Dünya Müslümanları Kongresi” düzenleme kurulunun başında bulunarak toplumsal ilerlemeyi sağlamaya çalışmıştır.

Bu makalenin amacı Rusya Türkleri arasında yetişen ve Türkiye’de hakkında birçok çalışma yapılmış olan İsmail Gaspıralı’nın fikirlerini özellikle din sosyolojisi açısından incelemek ve diğer birçok araştırma ve makalede ele alınan Gaspıralı’nın toplumsal yapılara bakış açısına -dine bakışını da inceleyerek- bir yenisini daha ekleyerek katkıda bulunmaktır.

1. İsmail Gaspıralı’nın Düşünce Dünyasında Toplumsal Dinamikler

Yapısal-fonksiyonel kurama göre fonksiyonel olma, bir ihtiyacı karşılama ve öteki parçalarla ahenkli bir şekilde bütünleşerek⁵ yapıyı meydana getiren unsurlar ve bunların fonksiyonları sayesinde sosyal sistem işlemektedir.⁶ Bu tarif bağlamında Gaspıralı’nın toplumu ele alış tarzının yapısal işlevselcilik ile aynı doğrultuda olduğu söylenebilir. İsmail Gaspıralı’nın toplum anlayışında yapısal ve işlevsel olarak toplumsal kurumların birliği önemli bir yere sahiptir. Bu tarz bir düşünce geliştirmesinde de dönemin güçlü fikri akımı olan pozitivistik yapının etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Gaspıralı yaklaşık iki yıl Fransa’da yaşamış ve oradaki fikri ve toplumsal yapı hakkın malumat sahibi olmuştur.⁷ Bu tecrübelerinin sonucunda da doğrudan ya da dolaylı bir şekilde de fikri akımlardan etkilenmiştir.

Gaspıralı’ya göre toplumsal yapının vazgeçilmez temeli “birlik”tir. Onun toplumsal birlikten kastı milli kimliğe sahip olmak, aynı dili yazmak-konuşmak ve kültürel bir geçmişe sahip olmaktır. Bu bağlamda bir formül de geliştirmiştir: “dilde, fikirde ve işte birlik”. Gaspıralı’ya göre toplumsal yapının anlamlı bir bütün oluşturabilmesi için toplumsal yapıların hepsinin eşit seviyede gelişmesi gerekmektedir. O

⁵ Kongar, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, 10. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 154.

⁶ Erkal, Mustafa E., *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, 13. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 2006, s. 253.

⁷ Ekinci, Yusuf, *Gaspıralı İsmail*, Ocak Yayınları, Ankara, 1997, s. 12.

toplumsal birliği meydana getirirken sadece milliyet ve dil fikrinin gelişmesini dikkate almakla kalmamış ayrıca toplumun diğer fonksiyonlarının (eğitim, ekonomi, kadın ve din) gelişmesine ve muasırlaşmasına da önem vermiştir.

İsmail Gaspıralı kendi dönemindeki toplumu ve toplumsal yapıları ele alırken toplumsal gerilemenin nedenleri üzerinde duruyor ve buna alternatif bir şekilde toplum modeli oluşturuyordu. O toplumu olduğu gibi görmekle beraber ideal bir toplumun nasıl olması gerektiği üzerinde de kafa yormuştur. O'na göre toplumsal yapı ilerleme ve gelişmeye önyak olacak şekilde değiştirilmelidir. Gaspıralı'nın toplumsal yapıda ele aldığı temel dinamikler: Toplumsal birlik, modern eğitim anlayışı (usul-i cedit), milliyetçilik, sosyal yardımlaşma, üretim ve sanayi, kadınlara toplumsal bir statü kazandırılması ve değişime açık bir din anlayışıdır.

Gaspıralı öğretmenlik yaptığı yıllarda, toplumu anlamak için toplumun bir unsuru olan halkı anlamanın gerekliliğini savunmuştur. Adeta sosyolojide kullanılan gözlem metodunu uygulayarak masa başında değil alanda çalışma yapmaktadır. Bunun için her türlü toplumsal faaliyete katılmış ve bunu da kendi kaleme aldığı "Gündoğdu" hikâyesinde dile getirmiştir: "*Milletin haline aşına olmadıkça millete bizmet mümkün olamayacağını anlamasıyla Danyal Bey bu cibette ilim ve marifeti artırmaya karar verip milletin arasına atıldı. Köy düğünlerinde, derviş ve ulema meclislerinde ve sair her türlü içtimalarda bulunup az söyleyip çok dinleyip bir sene kadar ameli dersler aldı. Her sınıfın yahşi cibetlerini ve uygunsuz hallerini görüp öğrenip milli zaafın neden ibaret ve milletin neye muhtaç olduğunu anlamıştı...*"⁸

Gaspıralı Türkçü olduğu kadar aynı zamanda İslamcıdır.⁹ Gaspıralı'da İslamcılık düşüncesinin oluşmasında Afganlı din alimi ve reformcusu Cemaleddin Afgani (1839-1897) önemli bir yer tutar. Afgani'nin, saf Müslüman itikadı arayışı -öze dönüş düşüncesi-, dine sonradan dahil edilen batıl inanışların temizlenmesi ve aydın bir sınıfın te-

⁸ Gaspıralı, İsmail, *Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikâyeler*, Hazırlayanlar; Yavuz Akpınar-Bayrak Orak-Nazım Muradov, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, s. 435.

⁹ Göksan, Ahmet, "Gaspıralı İsmail Bey (Ölümünün 50. Yıldönümü Dolayısıyla)", *Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 23, Ankara, 1964, s. 29.

şekkülüne olan ihtiyaç gibi düşünceleri Gaspıralı'da yankısını bulmuştur.¹⁰ Ayrıca dönemin önde gelen din ve fikir adamlarından Şihabeddin Mercani ve Abdülkayyum Nasiri gibilerin XIX. Yüzyılın ikinci yarısı boyunca hazırladıkları dini-felsefi zemin de Gaspıralı'nın din kavramına daha rasyonel bakmasını sağlamıştır.¹¹

2. İsmail Gaspıralı'nın Dine Bakış Açısı

İslam dünyasına Batı medeniyetinin kapılarını açmak, Batı medeniyetinden istifade etmek, fakat bunu yaparken, milli kültürde, hayat anlayışında İslami esaslardan ayrılmamak¹² gibi esaslar Gaspıralı'nın din ve toplum anlayışını meydana getirir.

2.1. Sosyal Hayatta Din

Toplumsal bir kurum olması açısından din hem sosyal olay ve olguları etkilemekte hem de toplumda yerini almaktadır.¹³ Din, önceden belirlenen davranış kalıplarını bireylere dayatmakta, harici ve zorlayıcı bir şekilde toplumsal bir kurum işlevi görmektedir.¹⁴

Gaspıralı'nın yaşadığı dönemde Rus toplumunda din yani İslamiyet toplumsal hayata hâkim bir noktadaydı. Din bir kültür cemaati olarak toplumda bütünlüğü sağlayıcı bir rol oynamış¹⁵ ve Ruslara karşı direnç sağlama unsuru olarak öne çıkmıştı.¹⁶ Bununla beraber Rusya'daki Türk-Müslüman toplulukların birçoğunun direnç göstermeden Rus işgaline uğramasının sebeplerinden biri olarak, dini anlama ve tatbik etmede gösterilen istikrarsızlıklar gösterilebilir.¹⁷

Gaspıralı, Rus toplumunda dini bir birlik meydana getirmenin,

¹⁰ Zenkovsky, Serge A., *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Çev. İzzet Kantemir, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966, s. 28.

¹¹ Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, s. 51.

¹² Hablemitoğlu, Necip, *Gaspıralı İsmail*, Birharf Yayınları, İstanbul, 2006, s. 58.

¹³ Arslantürk, Zeki-Amman, M. Tayfun, *Sosyoloji*, 4. Baskı, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2001, s. 148-149.

¹⁴ Berger, Peter L., *Kutsal Şemsiye*, Çev. Ali Coşkun, 3. Baskı, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2005, s. 50.

¹⁵ Gerhard von Mende, "İsmail Bey Gasprinskiy: Rusya Türklerinin Milli Faaliyetleri Hakkında", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Editör: Hakan Kırımlı vd. Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara, 2004, s. 17.

¹⁶ Güvenç, Bozkurt, *Türk Kimliği*, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 3.

¹⁷ Saray, Mehmet, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1987, s. 5.

dinin sosyolojik anlatımı olan, dini cemaat¹⁸ ile mümkün olacağına inanmaktadır. Ona göre cemaatin yapısı: “*Herhangi bir Müslüman cemaatinin, bütün fonksiyonlarını, onun en küçük birimi olan maballe cemaati örneğine bakarak araştırırız. Bütün bu küçük cemaatler, minyatür bir devleti temsil etmektedir ki bu devlet parçacıklarının hepsi aralarında sağlam bağlara sahiptir ve İslam rubunun daimi gücü ve tazeliğiyle korunan kendi kanunları, gelenekleri, sosyal kuralları, kurumları, ananeleri vardır.*”¹⁹

Gaspıralı, Rus toplumundaki güçlü mensubiyet bağlı ve duygusu olan Müslüman cemaatlerin diğerlerine göre asimilasyona karşı durduğu dile getirmektedir.²⁰ Sosyoloji literatüründe F. Tönnies’de ifadesini bulan cemaat yapısında topluluğun içinde yaşayan bir insan hâkim olan örf ve adetlere uymakta, diğer cemaat üyeleriyle aynı düşünmekte ve inanç esaslarında da bir seçme hakkına sahip olmamaktadır.²¹ Ayrıca E. Durkehim da; “aynı topluluğun üyeleri aynı duyguları hissettikleri, aynı değerlere katıldıkları, aynı kutsala inandıkları için birbirlerine benzerler” şeklinde mekanik dayanışmaya dayalı toplum yapısını açıklamaktadır.²² Bu tarifler ışığında Gaspıralı’nın toplumsal birliğe meydana getirmek düşüncesinin temelinde cemaatleşme olgusunu görebiliriz. Gaspıralı’nın yaşadığı dönemde dinin hâkim unsur olması sebebiyle cemaatleşmeler de dini cemaat görünümündedir.

Gaspıralı, Türk-Müslüman kimliğiyle Rus toplumunda yaşadığı için İslam ve Hıristiyanlığı karşılaştırmaktadır. Ona göre her din, kendine göre bir zihniyet kazandırmakta ve sosyal olay olması bakımından da kendi içinde bir nesnellığe gitmektedir.²³: “*Herkesin sahip olduğu şey kendi için azizdir. Ruslar’ın okulları var, bırakın onların çocukları İncil’i öğrensinler. Bizimse mektebimiz var ve biz de Kuran okuyacağız.*”²⁴

¹⁸ Wach, Joachim, *Din Sosyolojisi*, Çev: Ünver Günay, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 54.

¹⁹ Gaspıralı, İsmail, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, Haz: Yavuz Akpınar, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2005, s. 103.

²⁰ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, s. 104.

²¹ Hans Freyer, *İçtimai Nazariyeler Taribi*, Çev: Tahir Çağatay, 2. Baskı, Ankara Üniv. Dil ve Tarih Coğrafya Fak. Yay., Ankara, 1968, s. 203.

²² Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çev: Korkmaz Alemdar, 4. Baskı, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 256.

²³ Berger, *Kutsal Şemsiye*, s. 48.

²⁴ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, s. 68.

2.2. Sosyal Değişme Olgusu ve Din

Toplumsal yapıdaki değişimleri ifade etmek için sosyal değişme kavramı kullanılmaktadır. Sosyal değişme, belirli bir zaman içerisinde bir toplumda gözlenebilen yapısal, fonksiyonel ve tarihsel akışta meydana gelen değişikliklerdir.²⁵

Toplumsal yapıda meydana gelen değişimler, belli bir süreç içinde toplumda yaşanan dinin kurumsal yapı, dünya görüşü, değerler ve pratikler gibi alanlarında köklü şekil ve içerik değişimlerine yol açar. Çünkü her toplumsal yapı, bu yapıyı oluşturan toplumsal kurumların, insanlar arası eylem ve karşılıklı ilişkilerden doğan toplumsal değerlerin birbirlerini etkiledikleri bir bütündür. Aynı şekilde dini alanda meydana gelen değişimler de toplumsal yapıda köklü değişimlere sebep olabilir.²⁶ Din ve toplum arasındaki ilişkiler karşılıklı olması sebebiyle, din kaçınılmaz olarak sosyal değişimle etkileşim halindedir. Din, sosyal değişmeyi engelleyici bir unsur olarak rol alabilirken aynı zamanda kendisi sosyal değişme faktörü olarak da işlev görebilmektedir.²⁷

Sosyal değişme olgusu Gaspıralı tarafından da tetkik edilmiştir. Ona göre eski dönemlerdeki toplumsal olaylar ile zamanındaki toplumsal olayların çok farklılaştığı hatta son yüzyıllık süre içerisindeki olaylar arasında bile büyük farklılıklar olduğu görülmektedir.²⁸

Gaspıralı medeni ve sosyal değişmeye dikkat çekerek²⁹ sosyal değişimin şartı olarak zihniyet değişikliğini görmektedir: “*Milletteki fikri uyandırmalı, zihniyeti değiştirmeli. Millet, fikri uyanmadıkça terakki edemez ve zihniyeti değişmedikçe medenileşmek ve yükselmek yoluna giremez.*”³⁰ Gaspıralı, sosyal değişimin halk katında meşrutiyet kazanması için halifenin ülkesindeki İslam anlayışını, -diğer bir ifadeyle otorite kabul edilen kişi ve kurumların uygulama ve ifadelerini emsal göster-

²⁵ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 363.

²⁶ Akyüz, Niyazi-Çapcıoğlu, İhsan, “Toplumsal Değişme ve Din”, *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Edit: Akyüz, N-Çapcıoğlu, İ., Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2008, s. 377.

²⁷ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 368-374.

²⁸ *Tercüman*, 1899, Sayı: 24, s. 1.

²⁹ Seydahmet, Kırımlı Cafer, *Gaspıralı İsmail Bey*, Yayına Haz: Ramazan Bakkal, Avrasya Bir Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 46.

³⁰ Hablemitoğlu, *Gaspıralı İsmail*, s. 33.

rek- zorunlu değişimi, reformları örnek olarak göstermek suretiyle, bu işlerin İslam'ın kalesi kabul edilen İstanbul'da da yapıldığını ve asla "kâfirlik" olmadığını anlatarak³¹ dinin sosyal değişmeye açık olduğunu belirtmiştir.³²

Gaspıralı dinin özünün muhafaza edilmesi gerektiğini savunurken dinin uygulanma şekillerinin, sosyal değişimle beraber toplumsal yapılara göre şekil almasından yanadır. "*Şeriat tebdil olunamaz (değiştirilemez), buna ihtiyaç da görülüyor; lakin ahkam-ı şer'îye (şer'i hükümler) mevki (yer) ve zamana göre münasip usule koyulabilir. Eğer zamanımızdaki fenalıklar zaman-ı ûlâda (İslam'ın ilk döneminde) görülmüş olsa idi, ulema-yı mütekaddimin ana (eski âlimler ona) göre usul-i şer'îye (şer'i usuller, prensipler) koymuş olurlar idi. Şimdi bu iş ulema-yı zamanın (çağımızın âlimlerinin) vazifesidir. Kadımların hukuk-ı şer'îye ve insaniyelerini (insani ve şer'i haklarını) muhafaza ve temine (korumaya ve sağlamaya) usul ve çare bulmalıdır.*"³³

Gaspıralı'nın toplumsal değişmeye bakışında hem dini değerlerini koruyan hem de çağın gereği olarak yeni bir medeniyete kapılarını açan bir toplumu görebiliriz: "*Litvanyalı Müslüman toplulukları, kendi Müslüman geleneklerini yaşatmak ve ciddi bir şekilde korumakla beraber Avrupa'nın kültür ve hayat tarzını da pekiyi bir şekilde benimsemişlerdir ve zihniyet bakımından Rusya Müslümanlarına önderlik etmektedirler.*"³⁴

Gaspıralı'da din, toplumsal birliği devam ettirme yönüyle sosyal değişmeye karşı bir set görevi üstlenebilirken aynı zamanda yeniliklere açık olması ve çağdaşlaşmayı temin etmesi bakımdan sosyal değişme faktörü olarak da görülebilmektedir.

Gaspıralı, içtihat kapısının kapanmadığını, toplumsal durumlara göre dini hükümlere uygun olarak medeni reformların yapılabileceğini savunmaktadır.³⁵ Gaspıralı, halk katında yerleşmiş bulunan tamamen sosyal değişme karşıtı olan; gelenekleşme, içtihat kapısının kapanması, yeniliklerin bidat olarak damgalanması³⁶ gibi şekilleri altındaki din

³¹ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, s. 24.

³² Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, s. 363.

³³ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, s. 310.

³⁴ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, s. 86.

³⁵ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, s. 368.

³⁶ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 373.

anlayışını değiştirmeyi düşünmüştür. Gaspıralı'ya göre İslamiyet eğitim, çalışma eşitlik, hürriyet gibi medeniyetin temeli olan kavramları tavsiye etmektedir.³⁷ Statik bir toplum anlayışı yerine sosyal değişmeyi esas alan dinamik bir toplum ve din anlayışını ileri sürmektedir. Gaspıralı'da dinin toplumsal değişme unsuru olduğu, İslam medeniyetinin varlığıyla açıklanabilir. Bu medeniyetle din bizzat toplumsal değişme unsuru olarak toplumun çeşitli kademelerinde öncü bir rol almıştır.³⁸

Gaspıralı, İslam dünyasının içinde bulunduğu gerileme durumunun dinden kaynaklanmadığını öne sürmektedir. Ona göre din, çalışmayı ve ilerlemeyi sağlayıcı ilkeleriyle medenileşme kaynağıdır.³⁹ Gaspıralı dinin bizzat sosyal değişme unsuru olduğunu Hz. Peygamber'e dayandırarak açıklamaya çalışmaktadır: "*Cenab Hazret Peygamberimize tecdide terakkiye, islahata mani' olmak kayda kaldı ki (şöyle dursun) "Eğer bir adam cümleye faydeli bir şey icad yaki keşf eder ise büyük sevaplara nail olur."* Buyurmuşlar. *Binaenaleyh yeni bir şey faydeli ise bidat olamaz. Faidesiz ise millet kabul kılmaz. Bir semeresiz kalur gider.*"⁴⁰ Gaspıralı, kendi döneminde yeni olan her şeyi bidat kabul eden anlayışa karşı dinin bizzat sosyal şartlara göre yorumlanabileceğine ve insanların faydasına olan şeyleri dinin de kabul edeceğine dinin temel kaynakları olan Kur'an ve hadislerin ilerleme ve medeniyete karşı olmadıklarını göstererek açıklamaya çalışmaktadır.⁴¹

2.3. Modern Hayat Tarzı ve Din: Batı ve İslam Medeniyeti Sentezi

Gaspıralı, özellikle "Darrürrahat Müslümanları"⁴², isimli kitabında ütopyik bir medeniyet tasarlamaktadır. O'na göre bu medeniyet; İslam ahlakı ve kanunlarıyla Batı'nın tekniğinin bir potada eritilmesiyle oluşturulabilir. Gaspıralı'da Batı bir bütün olarak değil teknik yönü itibarıyla takip edilmesi gereken bir medeniyettir. Bu bakımdan O kısmi Batılılaşma⁴³ taraftarı olarak görülebilir.

³⁷ *Tercüman*, 1883, Sayı: 16, s. 1.

³⁸ *Tercüman*, 1884, Sayı: 23, s. 1.

³⁹ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, s. 363

⁴⁰ *Tercüman*, 1896, Sayı: 47, s. 2.

⁴¹ *Tercüman*, 1896, Sayı: 47, s. 2.

⁴² Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikâyeler*, s. 167-273.

⁴³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 146.

Gaspıralı ütopyik medeniyetinde Avrupa medeniyetinin tecrübelerine büyük önem vermektedir. Batı'nın okullarını, üniversitelerini kurmayı, teknik alanlardaki bilgilerini kullanmayı teklif etmektedir. Avrupa'dan her şeyin alınmasına da karşıdır. Ancak Batı'daki teknik gelişmelerin ölçülüp biçilerek ve eleştiri süzgecinden geçirilerek alınması üzerinde durmaktadır⁴⁴: *"Ruslar ve Slavlar da Avrupa'nın kültürünü kendi sabillerine çekmek istiyorlar. Biz Müslümanlar da Avrupa'nın kültürünü almamız, fakat gerekli yerlerini tenkit ederek."*⁴⁵ Avrupa medeniyetinin hatalarını tekrar etmemek ve daha mutlu bir yaşam sürmek için böyle bir yol izlemek gereklidir.⁴⁶ Daha ileri seviyede bir medeniyet olarak düşünülen ütopyik medeniyetteki ana tema, Avrupa'nın sanat ve ilmi ile İslam terbiyesinin bir araya gelmesidir.⁴⁷

Gaspıralı'nın ileride gerçekleşmesini düşündüğü medeniyette herkesin sosyal hakları hem kanunen hem de uygulama bakımından eşittir. Bu medeniyet, zamanındaki mevcut İslam ve Batı medeniyetlerini aşan bir konumda düşünülmektedir.⁴⁸

Gaspıralı, bu medeniyette insanlara eşit haklar vermesi dolayısıyla İslam dinini yol gösterici olarak görmektedir⁴⁹: *"Dariırrabat, hakikaten İslam ülkesi olduğundan, sınıf sınıf, bölük bölük abalisi yoktur; cümlesi musavat (eşitlik) üzere bulunarak, biri birinden ancak kemalat (doğal yetenek) yaki kesp ettikleri (kazandıkları) ilim ve nam ile fark olunurlar. Bu bir diyardır ki yabşılık en büyük sermaye; insaf en büyük ilim ve büner itibar olunmuştur. Bu halde kadınlar ile erler iki sınıf-ı müstakile tertip edip (bağımsız sınıf oluşturup), yekdiğerini tamamlamak ve ıslah etmek üzere maişet bina olunmuştur (yaşam kurulmuştur). Kadın ve erlerin münasebeti akt ve şarta bağlıdır. Kadını mal gibi satıp alamazlar yaki hukuksuz bir esir gibi kocaya vermezler. Er ve kadın, iki taraftır ki maişetleri (yaşamları) cebr, zor ve insafsızlıktan uzak olup, yalnız yekdiğerine muhabbet, birbiri ile ünsiyet (arkadaşlık) ve hukuk üzere bina olunmuştur."*⁵⁰ Bu medeniyetin temel alındığı toplumda yöne-

⁴⁴ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, s. 181.

⁴⁵ Nadir Devlet, *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 55.

⁴⁶ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikâyeler*, s. 162.

⁴⁷ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikâyeler*, s. 278.

⁴⁸ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikâyeler*, s. 257.

⁴⁹ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, s. 220, 221.

⁵⁰ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikâyeler*, s. 257.

tim kanunları da şeriat, akıl ve genel örfe dayanmaktadır.⁵¹

Bu medeniyetle mevcut din anlayışının dışına çıkılarak İslami ölçüler dâhilinde kadınlara eğitim ve öğretim haklarının ve toplumsal statülerin verilmesi düşünülmektedir: “*Darürrabat'ta kız mektepleri, er mekteplerinden az ve kem olmayıp, ancak tahsil ettikleri (öğrendikleri) ulûm ve fûnun ve hüner (bilim, teknoloji ve sanat) kadımlığa lazım olan malumattan (bilgilerden) ibaret olup, ilm-i tedris (pedagoji), ilm-i tıp ve ilm-i hukuk meydanında kadımlar, er kişiler mertebesinde sa'y (gayret) ediyorlar imiş. Makemelerde dahi elleri vardır. Taaccüp değil mi? Kara gözlü, ak yüzlü, uzun saçlı, sakalsız, mırıksız (bırıksız), güzel güzel kadı kadımlar var imiş! Lakin bu kadılar, kadımlar beyninde (arasında) çıkan iddiaları ve davaları bakıyorlar imiş.*”⁵²

2.4. Eğitim ve Din

Gaspıralı, eğitimi ve dinin pratik boyutu⁵³ olan ibadeti İslam dinin en önemli iki göstergesi olarak belirtmektedir. Müslümanların her yerde eğitim için okul ve ibadet için cami yapması bunun en belirgin örnekleridir.⁵⁴ Okul ve cami yaptırmayla sevap kazanmak amacı güdülmektedir.⁵⁵ Gaspıralı, dinin eğitime vermiş olduğu önemi belirtmek için İslam dininin temel kaynaklarına başvurmuştur. O , “*Bilenler ile bilmeyenler eşit olur mu?*” ayeti kerimesini, “*Beşikten mezara kadar tahsili ilime çalışın*” hadisi şerifini delil olarak göstermektedir. Gaspıralı ayrıca sahabilerin görüşlerine de dikkat çekmektedir. Hz. Ebubekir'in “*Her bir mümin ve mümineye ilim farzdır*” ve Hz. Ali'nin “*İlim Müslüman malıdır nerde bulsa varıp almalıdır*” gibi tavsiyeleri, din-eğitim ilişkisi bağlamında değerlendirilebilir.⁵⁶

Gaspıralı eğitimin sadece dini alanı dayalı ve skolâstik bir zihniyetle yapılmasına şiddetle karşıdır. Ona göre eğitim hem dini alana yönelik olmalı hem de toplumdaki diğer alanları kuşatıcı bir karaktere sahip olmalıdır: “*Peygamber efendimiz hazretleri ilm-i ebdanı (beden sağlığı ilmini) yani dünya ve mâişet ilimlerini ve ilim kayda (nerede) olursa olsun,*

⁵¹ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikâyeler*, s. 206.

⁵² Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikâyeler*, s. 256.

⁵³ Wach, *Din Sosyolojisi*, s. 51.

⁵⁴ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, s. 255.

⁵⁵ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikâyeler*, s. 439.

⁵⁶ *Tercüman*, 1883, Sayı: 16, s. 1.

varıp tahsil etmek gerek olduğunu ve Hazret-i Ali efendimiz her türlü ilim ve sanatı talim etmek (öğrenmek) ehl-i İslâma (Müslümanlara) mabsus olduğunu beyan buyurdu.”⁵⁷

Gaspıralı, toplumsal ilerlemenin olabilmesi için dini ilimleri bilen ulema sınıfının dini alanın dışındaki ilimlere de yönelmesi gerekliliği üzerinde durmaktadır: *“İptidayı halde ulemamızın ehli maarif ve ehli kemal olması lazımdır. Ulemayı İslam, hüddam olsun olmasın, fünün ve malumatla tenviri efkar ederse, umum millet arasında maarifin terakki edeceğine şüphe edilmez. Mekteple rable başında, camide kürsü başında ziyalı ve haberdar ulema bulunursa, terakkiyatı aklıyeye büyük meydan açılmış olur. Binaenaleyh, terakki meselesi maarifin terakkisine, maarifin terakkisi de ulema ilerlemesine tevafuk etmektedir.”⁵⁸*

Gaspıralı dünyayı algılamada dini zihniyetin yerine seküler zihniyete önem vermektedir. Ancak İslam dinini reddetmeyi değil, bilakis Müslümanlık tecrübesine bağlı olarak, seküler bilim ve eğitime yer vermeyi düşünmektedir⁵⁹. Evrenin yaratıcısının Tanrı olduğuna, her şeyin Onun isteği ile ve kudreti dâhilinde olduğuna inandığını belirttiikten sonra evrendeki olayların sebep-sonuç ilişkisine göre kanunlarının olduğuna da vurgu yapmaktadır.⁶⁰

Din dışı bilimlerin bozgunluğa sebep olduğu yönündeki anlayışa karşı durarak bu zihniyetin oluşmasını cahillığe bağlamaktadır. Her iş için kendi uzmanlık dalının olması gerekliliğine işaret etmektedir: *“...fenn-i feraizin gerek mahalli (miras hukukunun gerekli olduğu yer) vardır; ama ilm-i feraiz ile asker göçürmek (asker sevk etmek), daru-deva tertip etmek (ilaç yapmak) mümkün değildir. Mülk idare etmek için daha başka fünun ve kemalât (başka bilimler ve uzmanlık bilgileri) gerektir. İlim var din için, ilim var gün için; ilim var ruh için, ilim var beden için...”⁶¹*

2.5. Kadın ve Din

Gaspıralı'ya göre dinde ve toplumda kadının önemli bir yeri var-

⁵⁷ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikâyeler*, s. 254.

⁵⁸ Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, s. 186.

⁵⁹ Lazzarini, Edward J., *İsmail Gasprinskiy, The Oxford Encyclopedia Modern Islamic World*, V. 2, Oxford University Press, New York Oxford, 1995, s. 213-214.

⁶⁰ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikâyeler*, s. 237.

⁶¹ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikâyeler*, s. 210, 211.

dır. İran ve Osmanlı'da siyaset ve devlet işlerine karışan ve söz sahibi kadınlar mevcuttur. Özellikle İslam dinini ilk önce kabul eden Hz. Hatice de bir kadındır.⁶²

Eski İran, Hint ve Çin kültürlerinden gelen unsurlarla kadınların durumu ilk dönem İslam kadınlarından farklılık göstermiştir. Kadının eve hapsedilmesi, dışarı çıkınca baştan ayağa kadar kapanması ve erkekler ile aynı ortamda bulunmaması, cahil bırakılıp okuma-yazma öğretilmemesi gibi fitneyi ortadan kaldırmak amacıyla yapıldığı iddia edilen uygulamalar yaygınlık kazanmıştır. Tamamen dinin gereği olarak gösterilen bu uygulamalar, Gaspıralı tarafından eleştirilmiştir: *“Avrupa’da, Şark kadımlarının ifrat derecede mesture (örtülü), bukuk ve hürriyetten bîbebre (baklar ve özgürlüklerden yoksun), ulüm (bilimler) ve terbiyeden mahrum kaldıklarını İslamiyet’e isnat ederler. Ne ayançtır (utanç vericidir) ki Müslümanlar arasında dahi ‘bu haller(i) mükteza-yı şer-i şerif’ (şeriatın gereği) zannedenler çoktur!”*⁶³

Gaspıralı kadın hakları konusunda önemli adımlar atmıştır. Özellikle Alem-i Nisvan adlı kadınlara yönelik bir dergi çıkarmada öncülük yapmıştır. Dergide dini yönden kadınların haklarını savunan hadis bölümleri ve benzerlerinin yer alması dinde kadına bakışı göstermesi açısından dikkate şayandır⁶⁴: *“Bir kadın lazımca kadımlık-analık-refikalık edebilirse dünyasını hoş geçirip, abretini dahi rahat eder. Ancak bu vazifeleri hoş eda etmek (yerine getirmek) için bir hayli tabsil ve terbiye lazımdır. Kadınlar insan olduğundan ve insan evladı terbiye edeceklerinden dişi hayvan gibi bisavat ve bilim (cabil ve bilgisiz) kalsalar dünya ve ömür fena olur. Tabsil-i ilim cümle Müslim ve Müslimeye farz edilmiştir.”*⁶⁵

Gaspıralı, İslam terbiyesini koruyarak toplumsal hayatta çeşitli meslek kollarında kadınların da yer almasını, toplumsal kalkınma için gerekli görmektedir⁶⁶: *“Taşkente; İşte bir güzel hanım ki on seneden beri nisa şifabanesinde (kadın hastabenesinde) hizmet ve merhamette bulunuyor. İşte diğer bir hanım ki neş-i maarife (maarifi yaymaya) sa’y ve gayret ediyor.*

⁶² Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, s. 292.

⁶³ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, s. 295.

⁶⁴ İkinci, *Gaspıralı İsmail*, s. 18.

⁶⁵ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, s. 291.

⁶⁶ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikâyeler*, s. 278.

İşte bir nice gül ve çiçekler emsali (benzeri) hanım kızlar ki ber biri kesb-i ziya ve malik-i irfan (aydınlanmış ve irfan sahibi) olarak cemiyete revnak (parlaklık) beriyorlar... Mesture-örtülü değil iseler de edep ve naz-ı tam ile (tam bir nezaket ve terbiyeyle) ömür geçirmekteler... Gayri mesture (örtülü olmayan) ve bir-iki lisan aşınası Müslimeler görmek, pek nadir baldır; vakıa (gerçekten) letafetlerinden hayran olup pek çok fikir ve mülahazalara tüşdüm... Örtüyü terk edip, ulum ve malumat-ı cedide ile (yeni bilgilerle) münevvere olan (aydınlanan) Müslimeler, cemiyet-i İslamiyeyi neçi ve kayda (nasıl ve nereye) alıp giderler? Güzel refikalar (eşler), güzel hane sahibeleri ve güzel analar, valide-ler olmalarını Cenab-ı Hak'tan dilerim. Adab-ı İslamiye terk olunmadığında ilim ve marifetten ancak fayda gelir. Buna binaen ümidvarım (buna dayanarak ümit ederim) ki ziyalı, sivilize (medeni) memur olan Müslümanların ziyalı ve arifane refikaları (aydın ve bilgili eşleri) ve kızları, merhume anaları ve kartları (büyük anneleri) derecede edepli olduklarından maada (başka) marifet ve kemalatlarından millet dahi istifade eder. Bu matlap ile (maksatla) tahsil edilen kemalatdan; bu matlap ile geçirilen ömürden hayır ve sevap olur.⁶⁷

2.6. Ekonomi ve Din

Kültür, fikir, inanç, tavır ve değerler toplamı ve onlarla vücut bulan davranış biçimleri ve dünyaya bakış açımızı da kapsayan bir bütündür. Dolayısıyla iktisat zihniyetini belirleyen de içinde bulunduğumuz bu kültürel ortamdır.⁶⁸ Bu bağlamda toplumdaki yaşayış normlarını belirlemede etkin bir yere sahip olan din anlayışı, ekonomik zihniyetin şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir.⁶⁹

İlk dönem Müslümanlarının dinamizm kaynaklı din anlayışı; din ve dünya için çalışmayı önemserken daha sonra gelenekselleşme ile beraber din anlayışı da dinamizmini kaybederek statik bir yapıya bürünmüştür.⁷⁰ Din anlayışının dinamizmini kaybetmesi iktisadi alanlarda da etkisini göstermiştir. Bu bakımdan tevekkül kavramına bir göz

⁶⁷ Gaspıralı, İsmail, *Seçilmiş Eserleri: 3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, Haz: Yavuz Akpınar, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s. 401-402.

⁶⁸ Ülgener, Sabri F., *Zibniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s. 15-16.

⁶⁹ Ülgener, Sabri F., *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zibniyet Dünyası*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s. 5.

⁷⁰ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 373.

atılabilir. Tevekkül ilk dönemlerde her türlü tedbire başvurup sonunda sebep ve vesilelerin yaratıcısı sayılan Allah'ın iradesine rıza göstermek şeklinde içten bağlılığın ifadesiydi. Daha sonra yeni din anlayışıyla pasif bir teslimiyet, atalet ve kayıtsızlığın savunması halini almıştır.⁷¹ Bu bağlamda Gaspıralı dinin çalışmayı teşvik edici yönünü öne çıkararak durağan bir toplum anlayışına karşıdır. Müslümanların çalışmadan her şeyi tevekküle dayandırmalarına şiddetle karşı çıkarak, dünyada insanca yaşamak için çalışmayı; sanayi, ticaret ve sanatta ilerlemeyi gerekli görmektedir.⁷²

Gaspıralı, ekonominin temeli olan sanayi ve ticaretin toplum tarafından kabul görmesi için dini argümanları kullanarak halk katında etkili olmaya çalışmıştır: *"Kapılarda, divanlarda çalıştığı gibi, tüccar mağazalarında, tezgahlarda, fabrikalarda, denizler üzerinde çalışmalıdır. Biliyorum, memuriyet şerefli, lezzetlidir. Devlete ve mülke hizmet farzdır. Lakin sapancuların da piri Adem (A.S.)'dır. Demircilerin de piri Davut (A.S.)'dır. Köy köşesinde muallim olan bir ebli gayret te ulamanın en efdalidir değil mi ya? Sen memur, ben memur, idare edilecek kimdir?"*⁷³

İslam, ekonomik ilişkilerin hayatın merkezinde olduğu bir şehir ortamında yeşermeye başladığı andan itibaren savurganlık ve gösteriş yapmamak şartı ile özel anlamda ticareti genel olarak da iktisadi ilişkileri düzenleyen normlara sahiptir. Bu normlar sadece ahirete yönelik bir tavır içerisinde kalmamış özellikle iki dünya mutluluğu için çalışmayı vurgulamıştır⁷⁴. Bu bağlamda Gaspıralı'nın tespitlerinin de yerinde olduğu görülebilir: *"Malumattan bi-bebre, hikmet-i İslamiyeyi iyi anlamayan ve hatta İmam-ı Azam Efendimizin misalinin dahi bilmeyen bir hayli adamlar vardır ki, bu meseleyi bir ağızdan haledip yan geliyorlar... Diyorlar ki, bu dünya Müslümana zından imiş, İslam dünyası abrette imiş... Bu biçarelere ayıp edilmez, ne deseler de caiz görülmeli, çünkü eski Müslümanların abiretten hiç ümit kesmedikleri halde Kürre-i arzın nısfını tasarruflarına alıp umumunu almak gayretinde buldukları ve kesb-i maişet meydanında cümle*

⁷¹ Ülgener, Sabri F., *Zibniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ablakı*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s. 89-90.

⁷² *Tercüman*, 1896, Sayı 10, s. 1.

⁷³ Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, s. 189.

⁷⁴ Ülgener, *Zibniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ablakı*, s. 83- 84.

*akvama faik buldukları bunlara malum değildir*⁷⁵.

Gaspıralı, dünyada çalışmayıp nasıl olsa öleceğiz diyen zihniyete karşı dünyaya yalnız ölmek için gelinmediğini belirtmektedir. O dünyaya gelme sebebi olarak dinin emirlerinden bir olan ahlaka önem vererek, hayırlı çalışma ve gayret, güzel yaşam, kazanç ve eğitim gibi unsurlara dikkat çekmektedir. Fakir ve düşkünlüğün dinden olmadığını, Hz. Peygamber'in fakirliğin küfre yaklaştırdığı yönündeki sözlerini delil göstererek sağlıklı bir din anlayışı için her alanda ilerleme ve çalışmaya önem vermektedir. Hatta Kur'an'dan da örnek vererek dinin insanlara kazanç sağlamayı, yani çalışmayı emrettiğini, İslam dini terminolojisiyle de farz olduğunu ifade etmektedir: "*Kur'an'ı azimüş-şan, namazı kaza ve edadan sonra kar-u kesbinize gidiniz ve hazreti budanın fazl ve kereminden ihsan kılmış olduğu rızkı maksumu (ayrılmış) taleb ediniz buyurmuştur*"⁷⁶. Gaspıralı dinin ekonomiye önem verdiğini vurguladıktan sonra dini anlatmak için önemli bir rol üstlenen âlimlerin, ticaret ve sanayi için de öncülük yapabileceklerini bildirmektedir. Çünkü medeni, gelişmiş milletlerde hem ilim sahibi olma hem de iş yapma bakımından donanımlı ticaret ve sanayi sınıfı bulunmaktadır⁷⁷.

Gaspıralı yaşamı sürdürmek için "*Yağmur yağar içeriz: yerden çıkar yeriz*" şeklindeki anlayışa karşı çıkarak çalışmadan Allah'a dayanmaya ve sadece ziraata dayalı bir ekonomi anlayışına karşıdır. O her alanda söz sahibi olunması gerektiği üzerinde durmaktadır. Sadece toprağa dayalı şekilde çalışma ve yaşam devam ettirilse bile bunun çok sürmeyeceğini iddia etmektedir. Toplumsal kalkınma ve ilerleme için teknik alanlarda ve ticaret sahalarında söz sahibi olmanın önemine dikkat çekmektedir⁷⁸. Toplumda geçim kaynağı olarak ziraatın öne çıkarılması sadece tarıma dayalı bir toplum yapısından kaynaklanmamakta aynı zamanda ticaret ve sanayi gibi iktisadi faaliyet alanlarına karşı olumsuz bir tavır alışı sebebiyledir. Bu durum da o dönemdeki toplumun iktisadi zihniyetinden kaynaklanmaktadır⁷⁹. Sonuç olarak diğer birçok top-

⁷⁵ Kolcu, Ali İhsan, *İsmail Gaspıralı Albümü ve Gaspıralı İsmail*, Hamle Basın-Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 69.

⁷⁶ *Tercüman*, 1883, Sayı: 15, s. 2.

⁷⁷ *Tercüman*, 1887, Sayı: 17, s. 1.

⁷⁸ Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, s. 134.

⁷⁹ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ablak ve Zihniyet Dünyası*, s. 173.

lumsal alanda yaptığı gibi Gaspıralı'nın yapmaya çalıştığı iş, iktisadi zihniyeti değiştirmeye çalışmaktır.

Sonuç

Gaspıralı, din konusunda bir İslam âlimi veya fıkıhçısının bakış açısından ziyade dinin toplumsal boyutuna daha fazla dikkat çekmiştir. Dinin modernlik karşısında nasıl bir yol izlemesi gerektiği konusunda çağının modernist görüşlü din adamlarından etkilenmiştir. Onların genel olarak toplumsal şartların değişmesiyle dinin uygulamalarının değişebileceğini yönündeki düşünce ve uygulamalarını takdir etmiş ve kendisine örnek olarak almıştır. Gaspıralı, dinin özel olarak İslam'ın toplumsal birlik ve bütünleştirme fonksiyonu üzerinde durmuş ve dinin statik bir şekilde algılanmasını ise eleştirmiştir. Dinin devamlı hareket kaynağı olduğunu ve özellikle ilk dönem inanlarınca dinamik bir şekilde tatbik edildiğine dikkat çekmiştir. Dini zihniyetin tutucu bir şekilde ve körü körüne toplumsal değişime karşı tavır almasını ise dine sonradan sokulan bidat ve yorumlamalara dayandırmaktadır.

Gaspıralı, Avrupa medeniyetinin özellikle eğitim ve teknik yönlerinin alınması üzerinde durmaktadır. Ona göre Avrupa medeniyeti yeni bir medeniyet değildir. Eski Roma medeniyetinin ve Hıristiyan inançların faklı bir görüntüsü, şekil değiştirmiş halidir. Gaspıralı, Avrupa'yı bir yöntem olarak görmekte; onu şekil olarak ele almaktadır. Avrupa zihniyetine ve ahlak anlayışına karşı bir duruş sergilemektedir. Çünkü bu medeniyetin eleştiri süzgecinden geçirilmeden tamamen taklit edilmesinin topluma tam medeniyet ve mutluluk getirmeyeceğine inanmaktadır. O'na göre ideal medeniyet Avrupa'nın eğitim anlayışı ve teknik yönleriyle İslam ahlakının bir araya gelmesiyle oluşacaktır.

Kaynaklar

Akyüz, Niyazi-Çapcıoğlu, İhsan, "Toplumsal Değişme ve Din", *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Edit: Akyüz, N-Çapcıoğlu, İ., Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2008.

Arslantürk, Zeki-Amman, M. Tayfun, *Sosyoloji*, 4.Baskı, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2001.

Berger, Peter L., *Kutsal Şemsiye*, Çev. Ali Coşkun, 3. Baskı, Rağbet Yayınları,

- İstanbul, 2005.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yayına Haz: Ahmet Kuyaş, 9. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ekinci, Yusuf, *Gaspıralı İsmail*, Ocak Yayınları, Ankara, 1997.
- Erkal, Mustafa E., *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, 13. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 2006.
- Gaspıralı, İsmail, *Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*, Haz; Yavuz Akpınar, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005.
- Gaspıralı, İsmail, *Seçilmiş Eserleri: 3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, Haz: Yavuz Akpınar, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.
- Gaspıralı, İsmail, *Seçilmiş Eserleri: I Roman ve Hikâyeler*, Hazırlayanlar; Yavuz Akpınar-Bayrak Orak-Nazım Muradov, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.
- Gerhard von Mende, “İsmail Bey Gasprinskiy: Rusya Türklerinin Milli Faaliyetleri Hakkında”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Editör: Hakan Kırımlı vd. Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara, 2004.
- Göksan, Ahmet, “Gaspıralı İsmail Bey (Ölümünün 50. Yıldönümü Dolayısıyla)”, *Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 23, Ankara, 1964.
- Günay, Ünver, “Modern Sanayi Toplumlarında Din: I”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Sayı: 3.
- Günay, Ünver, *Din Sosyoloji*, 6. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.
- Güvenç, Bozkurt, *Türk Kimliği*, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- Hablemitoğlu, Necip, *Gaspıralı İsmail*, Birharf Yayınları, İstanbul, 2006.
- Hans Freyer, *İçtimai Nazariyeler Taribi*, Çev. Tahir Çağatay, 2. Baskı, Ankara Üniv. Dil ve Tarih Coğrafya Fak. Yay., Ankara, 1968.
- Kırımlı, Hakan, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- Kolcu, Ali İhsan, *İsmail Gaspıralı Albümü ve Gaspıralı İsmail*, Hamle Basın-Yayınları, İstanbul, 1999.
- Kongar, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, 10. Baskı, Rem-

- zi Kitabevi, İstanbul, 2004.
- Lazzerini, Edward J., *Ismail Gasprinskiy, The Oxford Encyclopedia Modern İslamic World*, V. 2, Oxford University Press, New York Oxford, 1995.
- Nadir Devlet, *İsmail Bey Gaspralı (1851-1914)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çev. Korkmaz Alemdar, 4. Baskı, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2000.
- Saray, Mehmet, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspralı İsmail Bey (1851-1914)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1987.
- Seydahmet, Kırımlı Cafer, *Gaspralı İsmail Bey*, Yayına Haz: Ramazan Bakkal, Avrasya Bir Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.
- Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Tercüman*, 1883, Sayı: 15.
- Tercüman*, 1883, Sayı: 16.
- Tercüman*, 1884, Sayı: 23.
- Tercüman*, 1887, Sayı: 17.
- Tercüman*, 1896, Sayı 10.
- Tercüman*, 1896, Sayı: 47.
- Tercüman*, 1899, Sayı: 24.
- Ülgener, Sabri F., *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ülgener, Sabri F., *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ülgener, Sabri F., *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.
- Wach, Joachim, *Din Sosyolojisi*, Çev: Ünver Günay, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995.
- Zenkovsky, Serge A., *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Çev. İzzet Kantemir, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966.